EKOLLER VE KURUMLAR
-Din Bilimleri-

Baş Editörler
M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri
Ahmet Mekin Kandemir
Sevcan Öztürk
Aslam Jankir

MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları

Ekoller ve Kurumlar
Din Bilimleri

Baş Editörler
M. Nesim Doru-Kamuran Gökdağ

Cilt Editörleri
Ahmet Mekin Kandemir
Sevcan Öztürk
Aslam Jankir

Matbaa Sertifika No: 44676

Birinci Baskı
Aralık 2022
Mardin

ISBN
978-605-4202-94-2

Baskı-Cilt
Mardin Sesi Gazetecilik Matbaacılık Yayıncılık
Amb. Dağ. San. ve Tic. Ltd. Şti.
0482 213 16 56 - 212 11 58

Copyright© Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları
Mardin Artuklu Üniversitesi, Artuklu Yerleşkesi, Diyarbakır Yolu
Artuklu / Mardin
Tel : +90 482 2134002 • Fax : +90 482 2134004
web : www.artuklu.edu.tr

Yayımlanan yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

Takdim ... III
Önsöz ... VII

DİN, DİL VE EDEBİYAT

Arap Edebiyatı Tarihi'nde Din Olgusu ... 3
Zehra Nurdan Can

Ahmet Hilmi Koğî'nin *el-İsti'âre ve'l-Mecâz* Adlı Risâlesi ... 15
Ahmet Tekin

Dil ve Mezhep Farklılığı Nedeniyle İmamların Yaşadığı Problemler ... 31
Muhammed Emin Demirdağ

تطور لغة الشعر الصوفي عند محيي الدين بن عربي ... 49
Eyass Alrashed

إضافاتُ الأصُوليِّين على اللُّغويين في مَباحثِ علمِ الأصولِ اللُّغوية ... 57
Mohammad Rachid Aldershawi

ANLAM VE YORUM

Din Dilinin Anlaşılmasında Te'vil ve Alegorinin Önemi ... 73
Ruhullah Öz

Kur'ân'ın İlk Emir Kalıplarına Dil-Anlam Bağlamında Bir Bakış ... 91
Halil Akçay

Din Bilimlerinde Anlam ve Yorum Bağlamında 'Büniye'l-İslamu 'Alâ Hamsin' Hadisinin Zamanla Lafzen Mutlaklaşması ... 109
Mustafa Işık

Şiî Usûlî Ekolde Hz. Peygamber'in Mâsumiyetiyle İlgili Âyetlerin Yorumlanması: Şerîf el-Murtazâ Örneği ... 119
Hüseyin Zamur

منهج التأويل تحت وَطْأة الفِكر السَّلَفِيّ في العصر الحديث ... 129
Muhammed Elmehdi Rifa

الأثرُ القُرآنيِّ في البُنيَةِ الفِكريَّة ... 143
Ahmad Omar

DİNİ KURUMLAR, EKOLLER VE SOSYAL HAYAT

Modern Dünyada Dini Kurumlar ve Toplumsal Boyutu: Cami ve Cemaat 157
Ömer Şükrü Yusufoğlu / Mehmet Tan

13. Yüzyıl İran'ında Tasavvufî Ekoller ve Hângâhlar 173
Özkan Dayı

Süryanilerde Manastır Kurumu ve Anadolu'nun Tur Abdin Bölgesindeki Manastırlarının Sosyal Yaşam ile İlişkisi 191
Ayşe Hacımustafaoğlu

Fas'ta Ilımlı İslam Söylemi ve *Emir el-Müminin*'in Rolüne Dair Bir Değerlendirme 205
Miyase Yavuz-Altıntaş

رد الشبهات المثارة حول امتناع المسلمين عن تدوين السنة النبوية في العصر الأول 215
Yasser Aldeirshawi

Çoğulcu Din Eğitimi: Tercihi Olmayan Bir Anlatının İmkân ve Sınırlılıkları 233
Sabahattin Bala

TAKDİM

Üniversitemiz kurulduğu günden bugüne içinde bulunduğu coğrafyanın tarihsel mirasını insanlığın dikkat ve hizmetine sunmak üzere başta sosyal bilimler alanında olmak üzere önemli çalışmalar yapmaktadır. Üniversitemiz söz konusu coğrafyayla bir aidiyet ilişkisi içinde olmakla birlikte sadece bu ilişkiyle de kendini sınırlandırmamaktadır. Bu çerçevede tarihsel ve kültürel mirasımızı beynelmilel alanlarda tedavüle sokmak gibi bir misyonu da üstlenmiştir. Elinizde bulunan çalışma bu misyonun pratikteki örneklerinden sadece biridir.

Mardin Artuklu Üniversitesi genelde sosyal bilimler özelde ise Dil, Düşünce ve Din Bilimleri alanlarında iddiası olan bir kurumdur. Üniversitemiz içinde bulunduğu kadim coğrafyanın kadim mirasının her bir ürününü tabiri caizse kutsal saymakta ve onu yaşatmak üçün büyük bir azim ve gayret içinde hareket etmektedir. Arkaik veya aktüel, tarihsel veya güncel, klasik veya modern olsun bu coğrafyada akılca tasavvur edilen her düşünce, idrak ve inşa edilip üretilen her kavram, dilce beyan ve telaffuz edilen her kelime ve sözcük, gönülce müşahede edilen her kanı ve inanç üniversitemizin ilgi alanlarına girmekte ve bilim insanlarının dikkatine sunulmaktadır.

Üniversitemiz belli disiplinler alanına hapsolup bilgi üretmeyi sığ ve yüzeysel bulan bir anlayış içerisinde çalışmalar yapmakta ve inter-disipliner bir bakış açısını gerekli görmekle beraber bilgiyi kümülatif ve insanlığın ortak malı olarak gören bir hikmet anlayışı içerisinde meta-disipliner bir metodoloji geliştirmeyi hedeflemektedir. Mardin Artuklu Üniversitesi bu yaklaşım tarzını akademinin her alanında ortaya koymuş ve koymaya devam etmektedir.

Elinizdeki çalışma yukarıda ifade ettiğim çerçevede oluşmuş bir projenin ürünüdür. Aralık 2018 yılında üniversitemiz tarafından basılan editoryal kitap çalışmasında *Dil, Düşünce ve Din Bilimleri: Klasik Sorunlar ve Güncel Tartışmalar* çerçevesinde ele alınmıştı. Ardından, 2020 yılında ise, bu projeyi bir adım daha ileri taşıyarak söz konusu alanların *Kavramlar ve Kuramları* bağlamında incelemiş ve yine editoryal bir çalışmayla okuyucuyla buluşturulmuştu. Üniversitemiz elinizdeki bu çalışmada ise Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi ile birlikte aynı alanların önemli *Ekoller* ve *Kurumlar*'ını mercek altına almaktadır. Bu eserde yukarıdaki alanların *Ekoller* ve *Kurumları* çerçevesinde birbirinden önemli ve ilgi çekici çalışmalar bir araya getirilmiştir. Bu proje, gelecek sene ise yine söz konusu alanların *Kişiler* ve *Eserler*ini gündeme taşımayı planlamaktadır.

Bu projede yer alan başta Üniversitemiz Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümündeki ve Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Edebiyat Fakültesi'ndeki akademisyenler olmak üzere tüm meslektaşlarıma ve katkıda bulunan tüm kurum ve kuruluşlara Mardin Artuklu Üniversitesi adına teşekkür ediyor, bu çalışmanın dil, düşünce ve din bilimleri alanında bir ufuk çizmesini umut ediyorum.

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR

Mardin Artuklu Üniversitesi Rektörü

TAKDİM

Sosyal bilimler, her geçen gün farklılaşan ve yeni gelişmelere bağlı olarak değişen disiplinleriyle çağımızda, hem önem hem de güncelliğini korumaktadır. Bu disiplinlerin en önemli üç ayağı ise dil, düşünce ve din bilimleridir. Bu üç disiplin, aynı zamanda insan varoluşuna tekabül eden teorik ve pratik gerçekliği de imlemektedir. Bu sebeple sosyal bilimlerde ihtisas merkezi olarak kurulan üniversitemiz bu alanlar ile doğal bir ortaklık içindedir.

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, sosyal bilimlerin hiçbir disiplinini yalnızca teorik bir araştırma sahası olarak görmediği gibi günümüz mesele ve krizlerini hesaba katan, onları değerlendiren ve çözüm yolları sunan bir metodolojiyi benimsemektedir. Bu sebeple bugün insan varoluşunun temel hakikatlerine tekabül eden dil, düşünce ve din bilimlerinin araştırılması, aynı zamanda bu alanlarda ne tür sorunların olduğu ve bunlara nasıl çözümler getirilebileceği soruşturmasını da beraberinde getirmektedir. Bugün bilim ve teknoloji alanında meydana gelen değişim ve gelişmelerin bu üç alana ilişkin uzantılarını ele almak, üniversitemizin ana ilgi alanlarının başında gelmektedir.

Elinizdeki çalışma, bu çerçevede üniversitemiz ve Mardin Artuklu Üniversitesi ortaklığında 25-27 Mayıs 2022 tarihlerinde yapılan "III. Uluslararası Dil, Düşünce ve Din Bilimleri Kongresi (Ekoller ve Kurumlar)" kongresinin çıktılarının bir araya getirildiği editoryal bir kitap çalışması olarak bilim dünyasının istifadesine sunulmaktadır. Bu çalışma aynı zamanda modern dünyanın ekol ve kurumları bağlamında ne tür kriz ve çıkmazlar içinde olduğunun tespiti ve çözüm yolları bulma noktasında önemli veriler sunmaktadır.

Üniversitemiz, kuruluş felsefesine uygun olarak bu tür çalışmaları her zaman desteklemeyi kendine bir vazife olarak addetmekte ve bu alanlarda araştırmacılara, kurum ve ekol olma bağlamında her zaman desteğini sürdürmektedir. Bu vesileyle elinizdeki çalışmada emeği geçen üniversitemiz ve ortak üniversitenin akademisyenleri başta olmak üzere yurt içi ve yurt dışından katkı sunan bütün araştırmacılara, kurum ve kuruluşlara teşekkür ediyor ve bu çalışmanın sosyal bilimler alanında yeni bir soluk olmasını canı gönülden temenni ediyorum.

Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan

Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Rektörü

ÖNSÖZ

Sosyal bilimlerin en belirgin üç sahasını oluşturan *dil, düşünce ve din*; varoluşundan itibaren insanlığın temel hususiyetleri olan konuşma, kavrama ve inanmaya tekabül eden alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Dil; gündelik iletişim ve gramatik tartışmalar kadar edebiyattan felsefî bilimlere uzanan geniş bir yelpaze içerisinde birçok alana sirayet eden bir çalışma sahasıdır. İnanç ise günlük yaşamda karşılaştığımız ve belli bir güvene dayalı bir inanma biçiminden doğa veya doğaüstü boyutlara ulaşan bir alanda daha çok metafizik, teoloji veya ilahiyat olarak ifadesini bulur. Her iki alanı ortak kesen felsefe ise bir taraftan insanın sistematik veya sistematik olmayan bütüncül düşünme eylemini ifade eden bir meta bakışı sunarken diğer taraftan ise genelde varlık, bilgi ve eylem üzerine yoğunlaşan bir disiplindir. Buna göre dil, düşünce ve din, insanlığın hem evrensel hem de yerel boyutlarını kuşatan geniş bir ilişki ağında karşımıza çıkan temel araştırma alanlarıdır.

Araştırmacıların yakından bildiği gibi bilimler temelde kavramlarla kurulur ve onlarla yol alırlar. Bu sebeple, bilimlerin günümüze kadarki süreçte kuruluş, yol alış ya da ilerleme serüvenleri, bir taraftan onların ilişkili oldukları kavramlara borçlu olduğunu, dolayısıyla söz konusu ilerlemenin de ancak yeni kavramsal üretimlerle sürdürülebileceğini gösterirken; diğer taraftan kendilerine özgü kavramsal yüklerle herhangi bir bilimsel alanda üretimde bulunan düşünürleri kuramsal bir takım konumlara yerleştirerek onları birbirinden ayırır. Bilimlerin kendilerine özgü kavramları ve kuramlarını daha önce yine editoryal bir çalışmayla okuyucuyla buluşturmuştuk.

Elinizdeki bu eser ise yukarıda söz konusu edilen alanların ekolleri ve kurumları üzerine odaklanmaktadır. Belirli bir uzmanlık alanına işaret eden ekoller ve kurumlar, sadece bilimlerin içerisinde belli ölçütlere göre birbirinden ayrılan alanlar olarak kalmaz, aynı zamanda kavram ve kuramları yeniden yüklendiren alanlar olarak da var olurlar. Bu anlamda ekoller ve kurumlar, bilimsel mevzulara ilişkin yaklaşım farklılıklarını, benzerlikleri, rekabetleri, itirazları ve önerileri göstermesi bakımından ayırca önemlidir. Çünkü, her ne kadar her bilim kendi özgüllüğüne ve müstakilliğine sahip olsa da onlar arasındaki ilişkiler ve geçişkenlikler, belli yaklaşım farklılıkları ortaya koyan ekoller ve kurumlar üzerinden takip edilebilir. Ancak, bilimde ekolleşme veya kurumlaşma aynı anda hem önemli bir risk barındırır hem de önemli bir imkân içerir. Risk, onun katı disipliner bir yaklaşıma ya da oldukça spesifik bir perspektife sıkışıp kalması iken imkân ise onun diğerlerinin açmaz ve sınırlılıklarını gösterebilmesidir. Bu sebeple elinizdeki ciltler, bir taraftan hem riskleri hem de imkanları bakımından yukarıda söz konusu edilen üç alan içindeki ekoller ve kurumlara yoğunlaşıyor diğer taraftan ise belli ekolleşme çabalarına ve imkanlarına işaret ediyor. Dolayısıyla, bu eserlerde sadece tarihsel veya mevcut ekoller incelenmiyor, bununla birlikte ekolleşme imkanları, yani temel bazı farklılıklar da inceleniyor.

Editörler

Fas'ta Ilımlı İslam Söylemi ve *Emir el-Müminin*'in Rolüne Dair Bir Değerlendirme*

Miyase Yavuz-Altıntaş**

Giriş

15. yüzyıldan itibaren İspanyol ve Portekiz gibi sömürgeci ülkelerin bölgesel saldırılarına maruz kalan Fas, 1904 yılında İspanya ve Fransa arasında ikiye bölündü. Faslıların tüm direniş ve ayaklanmalarına rağmen 1912 yılında Fransız, 1926 yılında da İspanyol mandası kuruldu.[1] Fas bu sömürgeci ülkelerden bağımsızlığını 1956 yılında ilan etti. Fakat kolonyal devletlerin hukuk sistemleri, kurumsal yapıyı ve aile hukuku dışındaki alanları büyük ölçüde etkilenmişti.[2] Bu sebeple Fas'ın *tecdid* (yenilenme) ve reform talepleri ile buna karşın geleneğe ve Maliki Mezhebinin klasik görüşlerine bağlılık arasındaki tartışmaların büyük oranda aile kanunu üzerinde yürütüldüğünü söylemek mümkündür.[3] Bağımsızlığın ilanını takiben Ahval-i Şahsiyye kanunu taslağı hazırlamak üzere bir komisyon kuruldu. Kısa bir sürede hazırlanan kanun 1957-1958 yılları arasında altı bölüme ayrılarak ilan edildi ve yürürlüğe koyuldu. Kanunun hazırlanma aşamasında Kral 5. Muhammed Karaviyyin Üniversitesi ve Adalet Bakanlığı üyelerinden müteşekkil on kişilik bir komisyon oluşturdu. Son dönemin önemli fıkıh âlimlerinden biri olan Allal al-Fasi'de (ö. 1974) bu üyelerden biriydi. Fasi, nikâh akdinde kadınların velayeti ve çok kadınla evlilik gibi konularda toplumun ihtiyaçlarını dikkate alan ictihadlar yapılması konusunda teklifler sundu. Fakat komisyondaki diğer âlimler İslam hukukunda mevcut olan klasik görüşlerin benimsenmesi gerektiğini savunarak Fasi'nin görüşlerine karşı çıktılar.[4] Netice itibariyle, çoğunluğu oluşturan

---

* Bu çalışma yazarın "The Role of Ijtihād in Family Law Reforms of Modern Muslim-Majority States: A Case Study of Morocco" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birleşik Krallık; Londra: SOAS, University of London, 2018) başlıklı doktora çalışmasından istifa edilerek, bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmak suretiyle üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, miyase.yavuzaltintas@hbv.edu.tr

1 Abdullahi A An-Na'im (ed), *Islamic Family Law In A Changing World A Global Resource Book* (London-New York: Zed Books Ltd, 2002), 178.

2 Fas'a has olmayan bu durum modern ulus devlet tecrübesi yaşamış Müslüman çoğunluklu ülkelerin çoğunda söz konusudur. Bu ülkelerde Aile Hukuku başta olmak üzere Özel Hukukun yalnızca bazı alanlarının İslam hukukuna dayanarak uygulandığını söylemek mümkündür. Genel bir fikir vermesi açısından seçilen on iki Müslüman çoğunluklu ülkenin hukuk sistemlerinin incelendiği şu çalışmaya bakılabilir: Jan Michiel Otto (ed), *Sharia Incorporated A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present* (Holland: Leiden University Press, 2010); yine seçilen altı Müslüman çoğunluklu ülkenin yargı sistemine dair genel bir bilgi ve aile hukuku özelinde uygulamaları dair Türkçe bir çalışma için bk. Ahmet Temel (ed), *Güncel Uygulamalarıyla Aile Hukuku* (İstanbul: Kayıhan, 2020).

3 Modernist, reformist, gelenekçi, geleneksel, İslamcı vb. tartışmalı kavramların mahiyetleri ve kullanımlarının analizi bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Siyasi, hukuki ve toplumsal değişim ve dönüşüm taraftarları ile buna karşı çıkan gruplar arasında Kral 6. Muhammed'in rolünü inceleyen bu çalışmada, reform talebinde bulunanlar reformist veya modernist, teklif edilen reformlara karşı çıkanlar ise, genel olarak, 1990lara –Müslüman dünyada İslamlaşma/siyasal İslam hareketinin başlaması- kadar gelenekçi, sonrasında İslamcı olarak nitelenmiştir. Müslüman dünyanın –Ortadoğu Kuzey Afrika ülkeleri ağırlıklı olmak üzere- modern ulus devletlerinde din, siyaset, toplum, İslami diriliş, İslamlaşma ve siyasal İslam gibi güncelliğini koruyan konular için bk. John L. Esposito, *Islam and Politics*, Fourth Edition, (New York: Syracuse University Press, 1998).

4 Aïcha El Hajjami, "The Religious Arguments in the Debate on the Reform of the Moroccan Family Code" Ziba Mir Hosseini, Kari Vogt, Lena Larsen and Moe Christian (ed), *Gender and Equality in Muslim Family Law*: *Justice and Ethics in the Islamic Legal Tradition* (London: I.B. Tauris, 2013), 81.

grubun görüşleri benimsendi ve kanun genel itibariyle devletin resmi mezhebi olan Maliki mezhebinin görüşlerine dayanarak oluşturuldu.[5]

İlk aile kanununu hazırlama komisyonu içinde görülen bu ayrılık, günümüze kadar halk tabakalarına da sirayet edecek şekilde yayılarak ve etkin olan grubun sosyo-politik ortama göre şekillendiği bir hale geldi. Reform talepleri ve bu talepleri dillendiren genellikle modernist olarak isimlendirilen grup ile geleneğe ve Maliki mezhebinin görüşlerine bağlılığı savunan grup arasında tartışmalar Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nun 1957/8'te kabulünden itibaren yaşandı.[6] Bu anlamda 1965, 1970, 1974, 1981, 1986 ve 1993 yıllarında çeşitli girişimlerde bulunuldu.[7] 5. Muhammed'den sonra tahta çıkan oğlu Kral 2. Hasan'ın yönetimindeki Fas'ta 1960 ve 70li yıllar devletin her anlamda muhaliflerine karşı baskı ve şiddet uyguladığı, insan hakları ihlallerinin yaşandığı zorlu yıllar olarak tarihe geçti.[8] 1980lerden itibaren kralın bu katı rejiminin yumuşamasıyla birlikte sivil toplum taleplerini daha gür bir şekilde dillendirmeye başladı. Mesela 1992 yılında kadın haklarını savunan sivil toplum kuruluşları tarafından düzenlenen *Bir Milyon İmza* kampanyası ve meclise gönderilen Ahval-i Şahsiyye Kanunu reformunu talep eden mektup büyük yankı uyandırmış, uluslararası alanda da dikkat çekmiştir. İslamcılar olarak nitelenen grup teklif edilen reformların İslam'a aykırı olduğunu savunarak bu reformları talep edenlerin dinden çıktıklarını bu sebeple öldürülmeleri gerektiği iddia ettiler.[9] Kral 2. Hasan Fas Anayasası tarafından tanınan *Emir el-mü'minin* sıfatına[10] dayanarak tartışmaya müdahale etti ve teklif edilen reformları görüşmesi için tamamı erkeklerden oluşan âlim ve hakimlerden müteşekkil bir komisyon oluşturdu. Komisyon tarafından 1993 yılında kanun üzerinde yapılan değişiklikler, bu anlamda bağımsızlıktan itibaren yapılan en dikkate değer girişim oldu.

Kral 6. Muhammed'in Tahta Çıkışı ve Sosyo-Politik Ortam

Reformistler 1993 yılında yapılan bu değişiklikleri önemli bir adım olarak görseler de sonuçtan tam anlamıyla memnun olmadılar ve taleplerini daha sık gündeme getirmeye bu doğrultuda girişimlerde bulunmaya devam ettiler. 1998 yılında sosyalist partinin (*Union Socialiste des Forces Populaires*) iktidara gelmesi reformistlerin daha baskın bir şekilde taleplerini iletecek siyasi bir

---

5 Su'ad Akhrisi, *Min Müdevvene el-Ahval-i Şahsiyye ila Müdevvene el-Üsra: Masar el-Ta'dilat ve Metalib el-Hareket el-Nisa'iyeh* (Rabat, Fas: Dâr el-Selâm, 2005), 22. Ayrıca Ahval-i Şahsiye Kanunun 82. Maddesi, "[b]u kanunda yer almayan her şey için, İmam Malik'in mezhebinde en ağır basan (*râcih*) veya en kabul edilen (*meşhûr*) veya en yaygın (*cerâ bih*) uygulamaya başvurulmalıdır" şeklinde düzenlenmiştir.

6 Modernistler ve gelenekçiler arasında süre gelen reform tartışmalarının detaylı seyri için bk. Akhrisi, *Min Müdevvene el-Ahval-i Şahsiyye ila Müdevvene el-Üsra*; Zuhûr al-Ḥurr, *Iṣlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib: al-Masār wa-al-Manhajiyah* (al-Dâr al-Baydâ': al-Najâh al-Jadîdah, 2015).

7 Léon Buskens, "Recent Debates on Family Law Reform in Morocco: Islamic Law as Politics in an Emerging Public Sphere," *Islamic Law and Society* 10(1), (2003): 77.

8 Marina Ottaway ve Meredith Riley, "Morocco: From Top-Down Reform to Democratic Transition?," *Carnegie Papers Middle East Series* 71, (2006): 5.

9 Buskens, "Recent Debates," 82.

10 Fas krallarına verilen *Emir el-Mü'minin* sıfatı Fas'ın bağımsızlığından itibaren kabul ettiği tüm Anayasalarda 1962, 1970, 1972, 1992, 1996 ve 2011 yer almaktadır. 2011 Fas Anayasası, madde 41: "Kral, *Emir el-Mü'minin* (Müminlerin Emiri), İslam'a saygıyı sağlar. O, inançların özgürce uygulanmasının garantörüdür. O, kendisine sunulan soruları ele almakla görevli Ulema Yüksek Kuruluna başkanlık eder." https://l24.im/wZRM89e (Erişim 05.05.2022). Modern Fas tarihinde *emir el-mü'minin* olan Fas krallarının mevcut siyasi gruplaşmalar arasında uyumlu bir sosyo-politik yapı için icra ettikleri arabuluculuk ve liderlik rollerine dair –yazarın ifadesi ile "orchestrator"- , Waterbury'nin modern Fas'ın siyasi yapısı ve etkin aktörlerine dair nispeten eski fakat tespitlerinin bir çoğu hala geçerli olan şu eserine bakılabilir: John Waterbury, *The Commander of the Faithful: The Moroccan Political Elite – A Study in Segmented Politics* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1970).

ortama kavuşmasına imkân sağladı. Nitekim hükümet Toplum, Aile ve Gençlik İşleri bakanı Muhammad Sa'id al-Saa'di liderliğinde, insan ve kadın hakları STKları ve Dünya Bankası temsilcileriyle birlikte çalışarak bir *Ulusal Eylem Planı Taslağı* oluşturdu. Plan kadınların eğitim, sağlık, ekonomi alanlarında ve hukuki, siyasi ve kurumsal statülerinde iyileşmeler hedefleyen reformların yapılmasını gerekli görüyordu.[11] Bu anlamda kadınların sosyal hayata tam bir şekilde entegre olmaları yönünde en büyük engel olarak görülen Ahval-i Şahsiyye Kanunu'nun kapsamlı ve radikal bir şekilde reformu teklif edildi.[12] Al-Saa'di dönemin Vakıf ve Din İşleri Bakanlığı temsilcisi, Fas'ın önemli âlimlerinden biri olan, Ahmet el-Hamlişi (d. 1935) ile görüşerek reform taleplerini onunla tartıştı. Burada oldukça dikkat çeken al-Saa'di'nin kendisini ictihad temelli ilerlemeci (*progressive*) İslam anlayışının bir taraftarı olarak sunması oldu.[13]

Teklif edilen taslak kamuoyunda infiale sebep oldu ve şiddetli tartışmalar yaşandı. Adalet ve Kalkınma Partisi gibi çeşitli İslami hareketler, dönemin Vakıflar ve Din İşleri Bakanı Abdulkebir el-Alevi el-Medghari, Ahmet Reysuni ve Muhammed Habib el-Tejkani gibi önde gelen islam âlimleri bu kapsamda teklif edilen reformlara karşı çıkarak, sadece ulemanın ictihad etme yetkisi olduğunu savundu.[14] Teklif edilen reformlar sekülerleşme ve Batılılaşmanın bir neticesi olarak değerlendirilerek, Müslüman aile yapısına bir tehdit olarak görüldü. Nitekim bu değerlerin korunması için İslamcılar *Fas Ailesinin Korunması İçin Milli Birlik*'i kurarak karşı bir taslak hazırladılar. Sosyalist Parti ve milliyetçi İstiklal Partisinin bazı üyeleri de İslam hukukuna aykırı olduğu gerekçesiyle teklif edilen reform taslağına karşı çıktılar.[15] İktidar partisi, *Parti du Progrès et du Socialisme* (PPS), kadın hakları sivil toplum kuruluşları gibi reform taraftarları ise her Müslümanın ictihad edebileceğini savundular.[16] Bu iki uç arasında daha ortada ve itidal çağrısı yapan Ahmed Hamlişi, Muhammed el-Habti el-Mevahibi ve İdris Hammadi gibi isimler de oldu. Bunlar aile hukukunun fıkhın insan ilişkilerini düzenleyen ve beşer yorumuna açık olan muamelat alanına girmesi sebebiyle teklif edilen reformların İslam'ın ana prensiplerine aykırı olmayacağını savundular.[17] 12 Mart 2000 tarihinde iki farklı yerde binlerce insanın katıldığı halk yürüyüşleri düzenlendi. Reformları destekleyen yaklaşık 50.000 kişi başkent Rabat'ta toplandı. Teklif edilen reformlara karşı çıkan yaklaşık olarak 500.000 kişi ise Kazablanka'da toplandı. Burada dikkati çeken husus her iki grubun da Kral 6. Muhammed'i arabulucu olarak davet etmesi oldu. Bunun üzerine Kral, *Emir el-Mü'minin* statüsüne dayanarak süregiden tartışmaya müdahale etti.[18] 5 Mart 2001 tarihinde ilgili sivil toplum kuruluşları ve siyasi partilerin temsilcileri ile görüşerek Ahval-i Şahsiyye Kanununun reformu için bir danışma komisyonu kuracağının sözünü verdi.[19]

---

11 Marvine Howe, *Morocco: The Islamist Awakening and Other Challenges* (Oxford University Press, 2005), 165.

12 Bruce Maddy-Weitzman, "Women, Islam, and the Moroccan State: The Struggle over the Personal Status Law," *Middle East Journal* 59(3), (2005): 402.

13 Buskens, "Recent Debates," 84.

14 El Hajjami, "Religious Arguments," 83; Buskens, "Recent Debates," 90.

15 Howe, *Islamist Awakening,* 166.

16 Buskens, "Recent Debates," 118-120.

17 El Hajjami, "Religious Arguments," 83.

18 İki grup arasında yaşanan bu tartışmanın bilimsellikten ziyade daha yüzeysel ve pragmatik bir şekilde yaşandığı söylenebilir. Bu anlamda ileri sürülen tekliflerde başvurulan İslami kaynaklar ve şeriat, ictihad, insan hakları, demokrasi, *emir el-mü'minin* gibi kavramların kullanımının metodolojik bir temele oturmadığı gözlemlenmiştir. Bk. El Hajjami, "Religious Arguments," 83; Buskens, "Recent Debate," 120.

19 5 Mart 2001 tarihli Kraliyet Kararnamesi, al-Ḥurr, *Iṣlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib,* 171.

Kral 6. Muhammed 17 Nisan 2001 tarihinde daha önceki reform komisyonlarından farklı olarak Fas tarihinde ilk kez kadınları da içeren bir komisyon atadı.[20] Bu adım etkisi atanan Kraliyet Danışma Komisyonunu da aşan önemli bir girişim oldu. Nitekim, bununla birlikte kadınların erkek egemen dini alana ve ictihad etme pratiğine dahil olma süreci başlayarak dini kurumlarda da bu dönüşümün yaşanması için bir dayanak noktası oldu. Kral burada yaptığı konuşmada kendisini İslam'ın hamisi olarak tanımlayarak kadın ve erkek arasında adalet ve eşitliği sağlayacağının sözünü verdi.[21] Reformların ana amacının eşitlik prensibini uygulamak olduğunu söyleyen kral bu doğrultuda başvurulacak temel ilkeleri, kaynakları ve gerekçeleri de sıraladı. Bu çerçevede yapılacak olan değişikliklerde komisyon üyelerinden maslahatı kullanmalarını, görüş birliğine ulaşmaya çabalamalarını ve itidalli olmalarını istedi. Kral 6. Muhammed'in komisyon ataması sırasında yaptığı bu konuşmanın gerçekten de yapılan reformların sınırlarını çizdiğini ve yönünü belirlediği söylenebilir. Kralın bu etkisi yeni Aile Kanununun (*Müdevvene*) esbabı mucibe layihasında şu şekilde ifade edilmiştir:

Müminlerin Emiri Haşmetli Kral 6. Muhammed, Allah onu korusun, liderliğini yaptığı modernist demokratik sosyal projenin tam kalbinde yer alan insan haklarının desteklenmesini bir öncelik haline getirmiştir. Kadınlara adaleti sağlamak, çocuk haklarını ve erkek onurunu korumak, İslam'ın hoşgörülü amaç ve hedefleri olan adalet, eşitlik, dayanışma, ictihad ve modern çağın ruhuna ve gereklerine açık olma, ilerleme ve gelişmenin gerekleri gibi ilkelere bağlı olan bu projenin temel parçalarıdır.[22] Ahval-i Şahsiyye Kanununda ictihad yolu ile tatmin edici değişiklik yapılmasını isteyen Kral 6. Muhammed bunların İslam'ın ana ilkelerine aykırı olmamasını ve zamanın ihtiyaçları ile dünya çapında uygulanan bazı evrensel düzenlemelerin dikkate alınarak yapılması gerektiğini ifade etti. Bununla birlikte, meşruiyet kaynağı *emir el-mü'minin* pozisyonunu vurgulayarak "Allah'ın yasakladığına izin veremem, Allah'n izin verdiğini yasaklayamam" diyerek kendi sınırları ile birlikte yapılacak reformların da sınırlarını çizmiş oldu.[23]

Komisyon üyeleri çoğu meselede görüş birliğine varamadı ve tartışmalar süre gitti. Netice itibariyle 2003 yılının Eylül ayında hem komisyon içindeki reformist grubun tekliflerini hem de ulamanın başı çektiği gelenekçi grubun tekliflerini içeren bir Aile Kanunu taslağı krala sunuldu. Bunlar arasından kralın birkaç mesele dışında reformist grubun tekliflerini kabul ettiği ve nihai olarak kanunda bu maddelerin yer aldığı görülmektedir.[24] 10 Ekim 2003 tarihinde mecliste yaptığı tarihi konuşmada kral, Kur'an ve sünnetten deliller referans göstererek yapılan değişiklikleri takdim etti ve "bu reformların bir grubun diğerine galibiyeti şeklinde değil de tüm Faslıların kazancı olarak anlaşılmasını" istedi. Kral hazırlanan bu kanunun dini hükümlerinin *emir el-mü'mininin* yetki alanına girdiğini vurgulayarak kanun taslağını diğer tali hususlarda

[20] Komisyonda yer alan üç kadın üyenin isim, uzmanlık alan ve meslekleri şu şekilde: Zuhûr el-Hurr (Yargıtay hakimi, Yüksek Yargı Enstitüsü eski öğretim üyesi), Nouzha Guessous (Bioetik profesörü, İnsan hakları aktivisti ve danışmanı), Rahme Bourquia (Sosyolog, Muhammediye 2. Hasan Üniversitesi Rektörü)

[21] Kral 6. Muhammed'in 17 Nisan 2001 tarihli konuşması. al-Ḥurr, *Iṣlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib,* 178-179.

[22] Mukaddime, 2004 Fas Aile Kanunu.

[23] Kral 6. Muhammed'in 17 Nisan 2001 tarihli konuşması. Al-Ḥurr, *Iṣlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib,* 180.

[24] Detaylı bilgi için bk. Miyase Yavuz, "The Role of Ijtihād in Family Law Reforms of Modern Muslim-Majority States: A Case Study of Morocco" (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birleşik Krallık; Londra: SOAS, University of London, 2018), 105-112.

değerlendirmek ve tashih etmek üzere meclise sundu.[25] İlgili meclis alt komisyonları tarafından düzeltilen kanun 16 Ocak 2004 tarihinde Aile Kanunu (*Müdevvene el-Üsra*) ismiyle kabul edildi. Müslüman ülkeler arasında halihazırda en eşitlikçi kanunlardan biri hatta Tunus ile birlikte birincisi gibi kabul edilen kanun uluslararası alanda da oldukça ilgi çekti. Dini hükümlerin insan hakları ile nasıl bağdaştırılabileceği yönünde diğer Müslüman ülkelere örnek olarak sunuldu.[26]

Kral 6. Muhammed'in konuşmalarından yeni kanunun üç temel dayanak noktası olduğu görülmektedir: İslami ilkeler, toplumunun durum ve ihtiyaçları, taraf olunan uluslararası sözleşmeler. Esasında din, toplum ve devlet şeklinde özetleyebileceğimiz bu unsurlar, aralarındaki etkileşim ve güç dengesi modern Müslüman-çoğunluklu ülkelerin bilhassa aile hukuku konularında pozisyonunu belirlemektedir.[27] Bu anlamda Fas'ı diğerlerinde ayıran husus kralın bu unsurlar üzerinde dini ve siyasi otoritenin başını temsil ettiği *emir el-mü'minin* sıfatına kullanarak reform tartışmaları sürecine dâhil olan tüm dini, siyasi gruplara ve sivil toplum kuruluşlarına hükmetmesi ve daha ziyade reformist grupların tekliflerini tercih ederek yapılan kanunun yönünü ve nihai halini belirlemesidir. Kendinden önceki Fas krallarının da kullandığı bu sıfatı, fonksiyonel ve etkili bir şekilde kullanarak Kral 6. Muhammed'in güçlü bir siyasi lider olarak temayüz etmiştir. 2011 Arap Baharı olaylarında Fas'ın büyük oranda etkilenmemesinin yine kralın hemen devreye girip Anayasa reformu yapacağını söz vermesi etkili olmuştur. Bununla birlikte, Fas toplumunun yapısı hem *emir* hem *şerif* (Hz. Peygamber'in soyundan gelen) olarak gördükleri krallarına olan bağlılıkları, içinde bulunulan ve 90lardan itibaren bir devinim ve açılım içinde olan sosyo-politik ortamın da kralın bu fonksiyonu icra etmesine ortam sunduğu söylenebilir.[28]

Fas'ın Resmi Ilımlı İslam Anlayışı

Kral, Fas'ta en yüksek dini yetkiye (*emir el-müminin*) ve siyasi otoriteye (Alevi hanedanı) sahip olan tek kişi olarak reform tartışmasında arabulucu

---

[25] Kral 6. Muhammed'in 10 Ekim 2003 tarihli konuşması, al-Ḥurr, *Işlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib*, 191-192. Kral tarafından takdim edilen ana değişiklikler şu şekildedir: (1) Kadınları aşağılayıcı ve küçültücü dilin kaldırılarak modern bir dilin kabul edilmesi; ailenin yönetiminin iki eşin ortak sorumluluğuna verilmesi (2) Nikah akdinde veli zorunluluğu kaldırılarak kadınların kendi nikah akidlerinde velisiz taraf olabilmeleri (3) Evlenme yaşının her iki cinsiyet için 18 olarak sabitlenmesi (4) Çok kadınla evliliğin hâkim onayına bağlanarak birinci eşin onayının ve ikinci eşin durumdan haberinin olmasının aranması (5) Yurtdışındaki Faslılar için evlilik prosedürünün kolaylaştırılması (6) Her iki eşe de boşanma imkanı sunarak bunu hâkimin kontrolüne bırakması (7) Kadının boşanma için başvuru sebeplerinin çoğaltılması (8) Çocuğun *hidane* (bakım ve terbiye) hakkının anne, baba, anneanne ve hakimin çocuğun maslahatına olacak şekilde tayin edeceği en ehil akraba şeklinde düzenlenmesi (9) Resmi olarak kaydettirilmemiş evliliklerde doğan çocukların babalık haklarının tanınması (10) Kız tarafından olan kız ve erkek torunların aynı erkek tarafından olanlar gibi dedenin mirasında hisse sahibi olabilmeleri (11) Evlilik sürecinde kazanılan malların yönetimine dair nikah akdi ile birlikte bir belgenin düzenlenebileceği.

[26] Moha Ennaji, "The New Muslim Personal Status Law in Morocco: Context, Proponents, Adversaries, and Arguments," Yale University, 2010. https://l24.im/sbA1xYg (Erişim 12/09/2015); Mashood Baderin, "The Role of Islam in Human Rights and Development in Muslim States" *Human Rights and International Law: A Critical Examination of Islamic State Practices* içinde, ed. Javaid Rehman and Susan C. Breau Religion (Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007), 331.

[27] Benzer argümanlar için bk. Werner Menski, *Comparative Law in a Global Context: The Legal Systems of Asia and Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Léon Buskens, "An Islamic Triangle: Changing Relationships between Shari'a, State Law, and Local Customs," *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 5, (2000): 8.

[28] Aynı zamanlarda benzer bir siyasi yapıya sahip Ürdün'ün geçirdiği reform süreci ve Fas'tan farklı neticelerine dair bir değerlendirme için bk. Dörthe Engelke, *Reforming Family Law Social and Political Change in Jordan and Morocco* (Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2019).

oldu. Bu anlamda babasının döneminden itibaren yaşanan siyasi olaylar ve içinde bulunduğu sosyo-politik ortamın onun bu sıfatını etkili bir şekilde kullanmaya sevk ettiğini gözlemlenmektedir. Nitekim 1999 yılında tahta çıktığında kademeli olarak demokratik bir devlete geçiş iradesini göstererek, hukukun üstünlüğü ve sosyal dayanışmayı da içeren genişletilmiş reformlar vaat etmişti.[29] Yine babası Kral 2. Hasan zamanında yapılan insan hakları ihlalleri ile ilgili bir komisyon oluşturacağının sözünü vermişti. Nasıl ki önceki iki kral döneminde daha korumacı ve muhafazakâr bir tutumla Maliki mezhebinin görüşleri benimsenmiş ise bu dönemin gerekleri ve dinamikleri de Kral 6. Muhammed'in tercihlerinin yönünü belirlemiştir. Bu anlamda kral *emir el-mü'minin* olarak Şeriatın ne olduğu ve Fas bağlamında nasıl yorumlanacağını da belirleyen kişi olmuştur. Şeriat'ın tanımına ve sınırlarına kimin karar verdiği meselesi, kimin iktidara sahip olduğu ile yakından ilgilidir. Nitekim "sembolleri kimin kontrol ettiği ve Şeriat'ı kimin kontrol ettiği, toplumdaki iktidar ilişkilerinin hem bir sonucu hem de bir faktörüdür".[30] Fas'ın siyasi ve sosyal dönüşümüne kaynaklık eden Kral 6. Muhammed'in benimsediği dini yorumlama biçimi ise itikatta Eş'ari, fıkıhta Sünni-Maliki çizgide ılımlı bir İslam anlayışıdır. Dahası bu anlayış radikal İslamcı gruplara ve küresel terör tehdidine karşı bir model olarak tüm dünyaya sunulmaktadır. Bu bağlamda, yapılan aile hukuku reformunun dini söylemin ve kurumların yeniden yapılandırılması gibi dini alanda çok daha kapsamlı değişikliklere gidilmesine vesile olan tarihi bir adım olduğu söyleyebiliriz.

Daha önce de bahsedildiği üzere, 93 reformlarından itibaren artarak devam eden reform tartışmaları sırasında modernistler ve İslamcılar arasındaki gerilim Fas toplumunda adeta bir iç savaşa neden oldu. İnsanlar birbirlerini aforoz tekfir ile suçladılar ve karşıtlarını taklitçi olmakla itham ettiler. Gruplar arası çatışma ve iç kargaşa (fitne) tehdidi söz konusuydu. İlmi açıdan genellikle yüzeysel kalınan tartışmalarda şeriat ve fıkıh arasındaki fark, fıkhın gelişmeye ve yeni içtihatlara açık olan özellikle muamelat alanına dair ahkâmının olması gibi durumlar kitleler tarafından vakıf olunan durumlar değildi. Kanun kabul edildikten sonra bu konudaki farkındalığı geliştirmek ve yapılan değişikliklerin benimsenmesini sağlamak için ciddi ve kapsamlı bir çaba içine girildi. 6. Muhammed Radyo (2004) ve 6. Muhammed televizyon kanalı (2005) kurularak dini programlar vasıtasıyla Fas'ın resmi İslam anlayışı yerleştirilmeye çalışıldı. Dini kurumların kadın görevlileri dâhil edecek şekilde yeniden düzenlenmesi ve özellikle kadın din görevlileri tarafından toplumun çeşitli tabakalarında yürütülen yaygın din eğitimleri, birlik sağlamak adına yurtdışında yaşayan Faslılar için oluşturulan komisyon, sufizmin yeniden canlandırılmasına yönelik uluslararası katılımlı faaliyetler, dini söylemin gelişimsel konulara göre uyarlanması bunlar arasında sayılabilir.[31]

Bu dönüşümün yaşanması noktasında, 16 Mayıs 2003'te 45 kişinin öldüğü ve 100'ün üzerinde kişinin yaralandığı Kazablanka terör saldırıları oldukça etkili ve birçok adımı tetikleyici oldu. Kazablanka saldırıları o zamana kadar reform tekliflerine kesin surette karşı çıkan İslamcı Adalet ve Kalkınma Partisini

---

[29] Thierry Desrues ve Eduardo Moyano, "Social Change and Political Transition in Morocco," *Mediterranean Politics* 6(1), (2001): 26.

[30] Knut S. Vikør, *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law* (London: Hurst & Company, 2005), 256-257.

[31] Driss Maghraoui, "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco," *Mediterranean Politics* 14(2), (2009): 202. Fas ve aynı coğrafyayı paylaştığı Cezayir'de siyasi liderlerin sufizmi destekleme konusundaki benzer yaklaşımlarına, bu konudaki amaçlarına ve bunların muhtemel sonuçlarına dair bir değerlendirme için bk. Fait Muedini, "The promotion of Sufism in the Politics of Algeria and Morocco," *Islamic Africa* 3(2), (2012): 201-226.

reformlara yönelik dini söylemlerini ve tutumlarını değiştirmeye zorladı. Aslında, saldırıdan Selefi cihatçı El Kaide bağlantılı, Faslı İslamcı Savaşçı Grup sorumluydu, ancak AKP kendini savunma pozisyonunda buldu. Halk İslamcıları suçladı, "Terörizme hayır!" yürüyüşleri yapıldı. Aile kanununa dair reformların bu anlamda çok hassas ve kritik bir zamanda kabul edildiği ortadadır. Nitekim kendini savunma pozisyonunda bulan AKP öncekinin aksine ılımlı bir söylem geliştirdi. Reformların İslami kaynakları olduğunu söyleyerek terörizm ve radikal dini söylemi eleştirdiler ve monarşiye olan bağlılıklarını yinelediler.[32] Kazablanka saldırılarının ardından, radikal örgütlenmelere karşı Fas'ın resmi İslam anlayışını sağlamlaştırmak için bazı önemli girişimler oldu. Camilerdeki Cuma hutbeleri dahil tüm faaliyetler Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı'nın denetimine verildi. Ayrıca camiler, izinsiz dini toplantıların ve farklı öğretilerin yayılmasını önlemek için sadece namaz vakitlerinde açık tutuldu. Kral 6. Muhammed 30 Nisan 2004 tarihinde dini tüm konulardan sorumlu, fetva verme yetkisinin tek sahibi, resmi İslam anlayışını koruyacak tüm hareketleri ve öğretileri kontrol edecek Ulema Yüksek Kurulunu kurdu.[33] Bu kuruma bağlı olarak faaliyet gösteren mahalli dini kurulların ve çalışan kadın din görevlilerin sayısı artırıldı.

Kadınların dini alandaki etkinliklerini artırması açısından belki de en sembolik adım kralın Ramazan ayına mahsus düzenlediği dini derslerde (*al-Durûs al-Hasaniya*) ilk defa bir kadının konuşma yapması oldu. İslam dünyasından önemli alimlerin davet edildiği, hatibin kürsüden konuşmasını yaptığı kralın ise yerde oturarak dinlediği bu konuşmalar, kralın dinin ve dini temsil eden kişinin otoritesine olan saygısını göstermesi bakımından da önem arz etmektedir. Raja Naji El Mekkaoui (hukuk profesörü)[34] 5 Kasım 2003 tarihinde "Çok Kültürlü Bir Dünyada Aile Yapısının Evrenselliği" başlıklı bir konuşma yaptı. Bunu Aïcha El Hajjami'nin (hukuk profesörü) "Kadınlar ile İlgili Meselelerde İctihad: Kökenler ve Beklentiler" konulu konuşması izledi. Kadınların dini otoritesi erkek egemen dini alana bu şekilde prestijli bir şekilde dahil edilmeleriyle tanınmış oldu. Nitekim, 2006 yılında başlayan kadın vaizlerin (*mürşidat*) atanmasıyla bu dönüşümün etkileri daha yaygın bir şekilde görülmeye başlandı. Uluslararası areneda oldukça ilgi gören mürşidatlar ile amaçlanan Fas'ın resmi İslam anlayışını toplumun her kesimine kadınlar ve çocuklar üzerinden yaymak ve yerleştirmekti. Bu amaçla mürşidatlar camilerde, okullarda, sığınma evlerinde ve hapishanelerde olmak üzere farklı mekanlarda çeşitli yaş ve sosyal statüye sahip gruplara hitap etmektedirler.[35] 2008 yılında alanında öncü seçkin bir kurum olan alimler birliğine (*al-Râbita al-Muhammediye lil-Ulamâ'*) bağlı İslam'da Kadın Konuları Araştırma Merkezi açılması ve başına bir kadın getirilmesi de reformlarla uyumlu bir şekilde dini söylemin yenilenmesi yönünde ilmi çalışmalar yapmak üzere kuruldu.[36]

---

32 Ennaji, "The New Muslim Personal Status Law in Morocco," 13-14; Janine A. Clark ve Amy E. Young, "Islamism and Family Law Reform in Morocco and Jordon," *Mediterranean Politics* 13(3), (2008): 340.

33 Maghraoui, "The Strengths and Limits," 202.

34 Hukuk ve Şeriat fakülteleri ayrı olarak bulunmaktadır. Hukuk fakültelerinde takriben %25 oranında Şeriat, Şeriat fakültelerinde yine bu oranda hukuk içerikleri öğretilmektedir.

35 Detaylı bilgi için bk. Meriem El Haitami, "Restructuring Female Religious Authority: State-Sponsored Women Religious Guides (*Murshidat*) and Scholars (*'Alimat*) in Contemporary Morocco," *Mediterranean Studies* 20(2), (2012): 227-240. Mürşidat ile hakkında yapılan belgesel ile ilgili bk. https://l24.im/JZIOS (Erişim 12.05.2022)

36 https://l24.im/yR7b1 (Erişim 12.05.2022)

Sonuç Yerine: Ilımlı İslam Projesinin İhracı

Dini alanda yapılan bu düzenlemelerin siyasi ve stratejik saikleri olduğu yadsınamaz. Nitekim bazı araştırmacılar tarafından, teolojik bir açılım olmaktan ziyade siyasi bir yapılanma sürecinin bir parçası olarak görülerek tarihsel olarak kralı *emir el-mü'minin*'e dönüştürme böylece resmi, "kontrol edilmiş" İslam'ın koruyucusu haline getirmenin yeni ifadeleri ve sembolleri olarak değerlendirilmiştir.[37] Kral 6. Muhammed'in Fas'ın resmi olarak benimsediği ılımlı İslam modelini diğer Müslüman ülkelere ve Batılı ülkelere bir örnek olarak sunması ve teşvik etmesi hatta bu doğrultuda uzun vadeli yatırımlar, anlaşmalar yapması da bu noktayı destekler nitelikte girişimlerdir. Mali, Senegal, Fransa, Fildişi Sahili, Gine, Kenya, Nijerya, Belçika, Tunus ve Libya gibi ülkelerden yabancı imamların yetiştirilmek üzere birkaç yıllığına Fas'a getirilmesi bu anlamda dikkat çekicidir. Bu amaç doğrultusunda, 27 Mart 2015 tarihinde Faslı ve yabancı imamların, kadın ve erkek vaizlerin eğitimi için 6. Muhammed Enstitüsü açıldı.[38] Bunu takiben bölgesel anlamda dini birliğe hizmet etmesi amacıyla Afrikalı Ulemâ için Kral 6. Muhammed Vakfı kuruldu (13 Temmuz 2015).[39]

Güncel meselelerde oldukça dakik bir şekilde müdahale eden Kral 6. Muhammed'in gerek halkını gerekse ilgili kurumsal birimleri bu anlamda kendi başlarına bırakmadığı gözlemlenmektedir. Mesela, sosyal medya ve online propagandalar ile yayılan IŞİD'in İslam devleti söylemlerine karşı Kral 6. Muhammed "...geleneklerimizden uzaklaşarak hoşgörü ve itidal kaynaklı kültürel değerlerimizden vazgeçmemiz için hiç bir neden yok... kimsenin size inancınızı nasıl yaşayacağınız konusunda ders vermesine izin vermeyin" diyerek halkını ve özellikle gençleri uyarmıştır.[40] Benzer şekilde, 13 Kasım 2015'te yaşanan Paris terör saldırısından hemen sonra kralın emriyle Vakıflar ve Din İşleri Bakanı Ahmet Tevfik, Fas İslam modelinin İslam'ın imajını geri getirebileceğini vurgulayarak imamları terörü kınamak ve cihadın gerçek anlamını açıklamak üzere göreve çağırdı.[41] Radikal dini anlayışlara ve teröre karşı sunduğu bu dini anlayışı yaygınlaştırmak üzere yaptığı girişimler, dini ve hukuki alanda yaptığı reformlar ile Fas'ın küresel dünyada etkisini artırmaya yönelik bir amacı olduğu da söylenebilir. Bu çabanın karşılıksız kalmadığı, uluslararası çapta Fas'a olan ilginin her geçen gün artarak devam ettiği, diğer Müslüman ülkelere olumlu ve başarılı bir örnek olarak sunulduğu gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, uluslararası arenada Fas'ın Müslüman çoğunluklu ülkeler arasında, İslam'ın ılımlı, hoşgörülü, barışçıl ve diyalogcu temsilcisi olarak seçildiğini söylemek de mümkündür. Öyle ki çok yakın bir tarihte, 11-12 Mayıs 2022, yurtdışı bağlantılı STK'lar ve Fas Milli İnsan Hakları Komisyonu tarafından "Dinin Siyasi Amaçlı Kullanımının Yasaklanması için Uluslararası Standartlar" temalı uluslararası bir konferans gerçekleştirildi. Toplantının amacı, aşırılığın her türlü şekli ve dinin siyasi amaçlı kullanımı ile mücadele etmek ve bu konuda bir yol haritası oluşturarak Birleşmiş Milletler Genel Meclisine sunmak, nihai olarak da bunu uluslararası bir bildiri haline getirmekti.[42] Fas'ın 'dinin siyasi amaçlı kullanımı' konusundaki karşı tavrının dahi –bir dereceye kadar- bu amaca hizmet ediyor oluşu Müslüman çoğunluklu modern ulus

[37] Maghraoui, "The Strengths and Limits," 197.
[38] https://l24.im/NxYyWbv (Erişim 12.05.2022)
[39] https://l24.im/5FTV6hM (Erişim 12.05.2022)
[40] https://l24.im/iFpQr (Erişim 12.05.2022)
[41] https://l24.im/zCMV (Erişim 12.05.2022)
[42] https://l24.im/lIQ82 (Erişim 30.06.2022)

devletlerde din, devlet ve toplum ilişkilerinin ne kadar girift olduğunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

Akhrisi, Su'ad. *Min Müdevvene el-Ahval-i Şahsiyye ila Müdevvene el-Üsra: Masar el-Ta'dilat ve Metalib el-Hareket el-Nisa'iyeh.* Rabat, Fas: Dâr el-Selâm, 2005.

An-Na'im, Abdullahi A (ed). *Islamic Family Law In A Changing World A Global Resource Book.* London-New York: Zed Books Ltd, 2002.

Baderin, Mashood. "The Role of Islam in Human Rights and Development in Muslim States" *Human Rights and International Law: A Critical Examination of Islamic State Practices* içinde, Editörler: Javaid Rehman and Susan C. Breau Religion, 319-358. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff Publishers, 2007.

Buskens, Léon. "An Islamic Triangle: Changing Relationships between Shari'a, State Law, and Local Customs," *International Institute for the Study of Islam in the Modern World Newsletter* 5, (2000): 8.

Buskens, Léon. "Recent Debates on Family Law Reform in Morocco: Islamic Law as Politics in an Emerging Public Sphere," *Islamic Law and Society* 10(1), (2003): 70-131.

Clark, Janine A. ve Young, Amy E. "Islamism and Family Law Reform in Morocco and Jordon," *Mediterranean Politics* 13(3), (2008): 333-352.

Desrues, Thierry ve Moyano, Eduardo. "Social Change and Political Transition in Morocco," *Mediterranean Politics* 6(1), (2001): 21-47.

Engelke, Dörthe. *Reforming Family Law Social and Political Change in Jordan and Morocco*. Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2019.

Ennaji, Moha. "The New Muslim Personal Status Law in Morocco: Context, Proponents, Adversaries, and Arguments," Yale University, 2010. https://l24.im/UBH (Erişim 12/09/2015)

El Hajjami, Aïcha. "The Religious Arguments in the Debate on the Reform of the Moroccan Family Code" *Gender and Equality in Muslim Family Law*: *Justice and Ethics in the Islamic Legal Tradition* içinde, Editörler: Ziba Mir Hosseini, Kari Vogt, Lena Larsen and Moe Christian, 81-106. London: I.B. Tauris, 2013.

El Haitami, Meriem. "Restructuring Female Religious Authority: State-Sponsored Women Religious Guides (*Murshidat*) and Scholars (*ʿAlimat*) in Contemporary Morocco," (2012) *Mediterranean Studies* 20(2), (2012): 227-240.

Esposito, John L. *Islam and Politics*, Fourth Edition. New York: Syracuse University Press, 1998.

Howe, Marvine. *Morocco: The Islamist Awakening and Other Challenges*. Oxford University Press, 2005.

al-Ḥurr, Zuhūr. *Iṣlāh Qānūn al-Usrah bil-Maghrib: al-Masār wa-al-Manhajiyah*. al-Dâr al-Baydâ': al-Najâh al-Jadîdah, 2015.

Maddy-Weitzman, Bruce. "Women, Islam, and the Moroccan State: The Struggle over the Personal Status Law," *Middle East Journal* 59(3), (2005): 393-410.

Maghraoui, Driss. "The Strengths and Limits of Religious Reforms in Morocco," *Mediterranean Politics* 14(2), (2009): 195-211.

Menski, Werner. *Comparative Law in a Global Context: The Legal Systems of Asia and Africa*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Muedini, Fait. "The promotion of Sufism in the Politics of Algeria and Morocco," *Islamic Africa* 3(2), (2012): 201-226.

Otto, Jan Michiel (ed). *Sharia Incorporated A Comparative Overview of the Legal Systems of Twelve Muslim Countries in Past and Present*. Holland: Leiden University Press, 2010.

Ottaway, Marina ve Riley, Meredith. "Morocco: From Top-Down Reform to Democratic Transition?," *Carnegie Papers Middle East Series* 71, (2006): 3-20.

Temel, Ahmet (ed). *Güncel Uygulamalarıyla Aile Hukuku.* İstanbul: Kayıhan, 2020.

Vikør, Knut S. *Between God and the Sultan: A History of Islamic Law*. London: Hurst & Company, 2005.

Waterbury, John. *The Commander of the Faithful: The Moroccan Political Elite – A Study in Segmented Politics.* London: Weidenfeld and Nicolson, 1970.

Yavuz, Miyase, "The Role of Ijtihād in Family Law Reforms of Modern Muslim-Majority States: A Case Study of Morocco." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birleşik Krallık; Londra: SOAS, University of London, 2018.

İnternet Kaynakları

https://l24.im/VG9 (Erişim 12.05.2022)

https://l24.im/NOC (Erişim 12.05.2022)

https://l24.im/FnI3b (Erişim 12.05.2022)

https://l24.im/cko (Erişim 05.05.2022)

https://l24.im/5uk904 (Erişim 12.05.2022)

https://l24.im/UFGEB60 (Erişim 12.05.2022)

https://l24.im/rO0e (Erişim 30.06.2022)

https://l24.im/aSgY7 (Erişim 12.05.2022)